CATEGORIA GRAMATICALĂ A GENULUI ÎN GRAIURILE LIPOVENEȘTI

DE

ANDREI IVANOV

În cadrul mai larg al preocupărilor de slavistică din România, graiurile lipovenești devin obiectul unor cercetări științifice abia spre sfîrșitul anilor '50, domeniile de investigație, în ordinea priorității lor cronologice, fiind cele ale foneticii și fonologiei, lexicului (cu accent sporit asupra onomasticii) și gramaticii (morfologiei), circumscrise, de regulă, la un singur grai.

Cercetarea noastră, desfășurată mai ales între anii 1967—1976, a avut drept obiect un aspect gramatical, morfosintactic prin implicațiile sale, și anume genul gramatical, cu accent special asupra genului neutru al substantivelor, extinzînd aria de investigații asupra tuturor graiurilor lipovenești, prin selectarea celor mai reprezentative unități dialectale din două zone teritoriale de bază — Dobrogea, pe de o parte, Moldova și Bucovina, pe de alta.

Alegerea temei de cercetare a fost determinată nu numai de opinia noastră privind compatibilitatea acestei categorii lingvistice cu noțiunea de *evoluție* mai accentuată față de alte categorii gramaticale, mai cu seamă în condițiile existenței divergente a unor idiomuri cum sînt cele lipovenești, cît și de faptul că ea ar putea beneficia pentru prima oară, după cunoștințele noastre, de o abordare *in extenso*.

Unele rezultate ale cercetării au fost expuse în cîteva articole publicate[1]. În comunicarea de față ne vom opri mai cu seamă asupra metodologiei pe care am adoptat-o pentru adunarea și tratarea materialului cules pe teren și care ne-a permis să tragem concluzii de ordin particular și general în legătură cu fenomenul studiat.

---

[1] Vezi lucrările noastre: *Genul neutru într-un grai velicorus de tip divergent*, în SCL, 1967, nr. 5, p. 555—561; *Despre iterația morfematică (cu privire specială asupra genului neutru în unele graiuri lipovenești)*, „Analele Universității din București. Limbi slave", XVIII, 1969, p. 57—63; *Sincretismul cazual în flexiunea substantivelor feminine dintr-un grai lipovenesc*, în vol. *Limba rusă*, Centrul de multiplicare al Universității din București, 1975, p. 111—118; *Aspectele paradigmatic și sintagmatic ale genului gramatical în graiurile ruse din România (Cu privire specială asupra genului neutru)*, în vol. *Probleme de rusistică și lingvistică generală*, Tipografia Universității din București, 1976, p. 197—209; *Puncte de vedere asupra dispariției genului neutru în unele graiuri est-slave*, în vol. *Probleme de filologie rusă*, Tipografia Universității din București, 1977, p. 131—148.

BDD-A24087 © 1985 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:50:25 UTC)

Au fost cercetate graiurile lipovenești din următoarele localități : Carcaliu (idiolectul autorului), Chilia Veche, Jurilovca (actuala Unirea), Mahmudia, Mila 23, Periprava, Sarichioi, Slava Cercheză, Slava Rusă, Sfistofca (jud. Tulcea), Brătești, Tîrgul Frumos (jud. Iași), Dumasca, Vaslui (jud. Vaslui), Roman (jud. Neamț), Climăuți, Lipoveni, Manolea (jud. Suceava).

Studiul sistemelor și al structurilor, fonologice ori morfologice, ale unui ansamblu de unități dialectale ce se caracterizează prin asemănări și deosebiri structurale, se face, în ultima vreme, aplicîndu-se unul din următoarele două procedee : fie că se construiește mai întîi un sistem general, abstract denumit și sistem maximal sau metasistem[2], pentru a se ajunge la analiza comparativă a sistemelor particulare — fie, invers, se obține descrierea unui sistem particular (denumit, convențional, sistemul A), bine cunoscut cercetătorului, reprezentînd adesea idiolectul acestuia, după care se trece la analiza sistemului maximal, denumit în aceste cazuri diasistem sau, mai rar, geosistem[3]. Atît sistemul maximal, în primul caz, cît și sistemul A, în cel de-al doilea caz, sînt folosite ca etaloane în descrierea comparativă a sistemelor particulare, căci graiurile locale, varietățile locale au și ele sisteme proprii[4]. Folosirea sistemului maximal în descrierea ansamblului de graiuri are ca bază raportul de inclusiune existent între un fapt general și unul individual, precum și dorința dialectologului descriptivist de a obține o formalizare cît mai eficientă a structurilor și sistemelor date. Cînd însă unul din sistemele concrete reprezintă idiolectul cercetătorului, atunci, în faza a doua a descrierii, se utilizează scheme ale acestui sistem folosit ulterior ca etalon, ca mijloc de reperare a faptelor similare din alte sisteme, stabilindu-se în final trăsături comune și diferite.

În ce ne privește, am utilizat, *mutatis mutandis*, ca punct de plecare și ca sistem de referință (= etalon) schema idiolectului nostru : pornind de la sistemul particular A am ajuns, prin procedeu deductiv, la diasistem, iar de aici la sisteme individuale.

Reprezentînd, în planul expresiei, „suma teoretică a mulțimilor de elemente“ [5], în cazul de față a mulțimilor unei categorii gramaticale pentru mai multe unități dialectale, diasistemul se obține prin operații de selectare a elementelor comune, ce conferă ansamblului de graiuri caracterul de continuitate. El se obține de asemenea și prin inventarierea elementelor de discontinuitate (a elementelor discrete), dinainte înregistrate pentru fiecare idiom în parte. Analiza noastră s-a efectuat astfel în trei faze : (1) înregistrare de elemente concrete, (2) construire de scheme la nivel de dia-

---

[2] Vezi, de ex., С.В. Бромлей, Л.Н. Булатова, *Об эталоне сопоставительного описания морфологии русских говоров*, ВЯ 4, 1965, p. 74—79 ; Р. И. Аванесов, *Русская литературная и диалектная фонетика*, Moscova, 1974, p. 160.

[3] Vezi Matilda Caragiu-Marioțeanu, *Fonomorfologie aromână. Studiu de dialectologie structurală*, București, 1968, p. 17.

[4] Cf.. Р.Н. Аванесов, *Описательная диалектология и история языка*, în vol. *Славянское языкознание. V Международный съезд славистов*, Moscova, 1963, p. 293—319; A. Avram, *Despre dialectologia structurală*, în vol. *Elemente de lingvistică structurală*, București, 1967, p. 182.

[5] Cf. С.В. Бромлей, Л.Н. Булатова, *Очерки морфологии русских говоров*, Moscova, 1972, p. 10.

BDD-A24087 © 1985 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:50:25 UTC)

sistem și (3) obținere de sisteme concrete, individuale. Ne vom opri, în continuare, asupra fiecărei faze.

Realitatea concretă de pe teren ne-a impus să folosim, drept sursă comună de înregistrare a materialului dialectal, codul lingvistic (varianta orală), și nu codul de semne (varianta scrisă) al idiomurilor, iar dirijarea înregistrării a fost posibilă grație folosirii unui chestionar alcătuit în limba română și cuprinzînd 118 substantive de gen neutru. Aceste substantive, însoțite de un determinant (adjectival, pronominal sau verbal), erau introduse în scurte enunțuri și trecute prin toate cazurile (zone paradigmatice). Informatorii, reprezentînd ambele sexe, trei generații diferite și, pe cît posibil, ocupații diferite, au fost solicitați să transpună în graiul lor natal enunțurile, urmărindu-se astfel comportarea paradigmatică și sintagmatică a substantivelor neutre. Întrucît „categoriile gramaticale sînt noțiuni care se exprimă cu ajutorul morfemelor", iar „genul ... gramatical este o chestiune de acord" [6], s-a căutat ca determinanții să reprezinte lexeme relevante din punct de vedere al opoziției de gen. De pildă, *bAl'šája* are formantul gramatical *(-ája) marcat* (intens) suprasegmental, față de *krásnyja*, unde același formant (*-yja*) este *nemarcat* (extens), suspendînd opoziția neutru / feminin și realizînd opoziția non-masculin / masculin. Să comparăm și sintagmele *krásnyja jáblyka* „măr roșu" și *krásnyja blúza* „bluză roșie", pe de o parte, unde determinații și determinanții au mărci gramaticale nemarcate, exprimînd două genuri — feminin și neutru —, și *krásny cvet* culoare roșie", opusă lor în acest sens. Determinanții adjectivali exprimă opoziția de gen ternară numai la nominativ și acuzativ (*bAl'šája* (*lóTka*) „barcă mare" / *bAl'šója* (*vAknó*) „fereastră mare" / *bAl'šój* (*górYT*) „oraș mare" sau *bAl'šúju* (*lóTku*) / *bAl'šója* (*vAknó*) / *bAl'šój* (*górYT*)). Formele de trecut ale verbelor realizează atît opoziția *binară* non-masculin/masculin, de pildă, (*Aná, Anó*) *výsychla* „ea, el s-a uscat" / *von výsych* „el s-a uscat"), cît și opoziția *ternară* feminin/neutru/masculin : (*Aná*) *dašlá* / (*Anó*) *dašló* / (*von*) *dašól* „el, ea a ajuns".

Substantivele pot fi înzestrate cu morfeme exprimînd, în anumite zone paradigmatice, opoziția fie binară (masculin, neutru / feminin), fie ternară (masculin / neutru / feminin) a categoriei genului.

Dubla comportare a morfemelor gramaticale, mai exact exprimarea completă sau incompletă a categoriei gramaticale a genului atît în planul paradigmatic, cît și în cel sintagmatic, se află în legătură cu raportul dintre morfeme (morfeme invariante) și alomorfe (morfeme variante). Morfemul invariant /-∅/, bunăoară, se realizează ca [-ó] (*kal'Asó* „roată") sau ca [-'ó] (*b'Al'ó* „rufărie", „lenjerie"). Este evident că nivelul morfologic are ca bază aici nivelul fonologic, raportul dintre *fonem* și *sunet*.

Dar legătura dintre cele două nivele uneori poate fi aparentă. Așa, de exemplu, fonemul /a/ se regăsește în [-á] (*kAzá* „capră") [-'á] (*z'Aml'á* „pămînt"), [-a] (*úl'ica* „stradă"), [-'a] (*bán'a* „baie"). Din punct de vedere fonologic, am putea exemplifica și cu lexemele *slóva* „cuvînt" și *mór'a* „mare". În plan morfematic însă, ultimele două cuvinte nu pot constitui exemple

[6] J. Vendryès, *Le langage*, Paris, 1921, p. 106 sau, altfel formulat, H. Paul, *Prinzipien der Sprachgeschichte* (ed. rusă, Moscova, 1960, p. 316).

BDD-A24087 © 1985 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:50:25 UTC)

pentru a demonstra realizarea concretă a morfemului /-*a*/ ca [-*a*] (*úlica*) sau [-'*a*] (*bán'a*), întrucît, trecînd la planul sintagmatic, ele nu pot fi ocurente în sintagmele de tipul *šyrókYju úl'icu* sau *t'óplYju bán'u*.

Această situație a impus respectarea următoarelor două etape de bază în analiza categoriei gramaticale a genului și îndeosebi a subcategoriei ei — genul neutru în graiurile lipovenești[7]: (a) inventarierea alomorfelor și (b) reducerea alomorfelor la morfeme invariabile, ambele etape întîi la nivelul sistemului etalon, iar apoi la cel al *diasistemului dialectal divergent*. Variantele morfematice (alomorfe) se inventariază și se reduc la invariante, respectîndu-se ordinea ierarhică a nivelelor gramaticale: nivel paradigmatic (atît al determinaților, cît și al determinanților) și nivel sintagmatic.

Astfel, în sistemul-etalon, ca să ne referim aici în detaliu numai la acesta, au fost identificate, pentru nominativ singular, pe baza unui anumit număr de s u b s t a n t i v e, următoarele nouă morfeme gramaticale: [-∅] (stol-∅)[8], [-'∅] (kon'-∅, kravát'-∅), [-j] (sará-j), [-ó] (vAkn-ó), [-'ó] (ruž'-ó), [-á] (ruk-á), [-'á] (svin'-á), [-a] (xát-a, mýl-a), [-'a] (bán'-a, mór'-a).

Trecînd substantivele respective și prin celelalte verigi ale paradigmei lor de singular, am obținut inventarul complet al morfemelor, din care, procedînd la reducerea variantelor la invariante, a reieșit următorul tablou al morfemelor gramaticale ale substantivelor: /-∅/ : [-∅] (stol-∅), [-'∅] (kon'-∅, kravát'-∅), /-j /: [-j] (sará-j), / -o / : [-ó] (vAkn-ó), [-'ó] (ruž'-ó), [-a] (mýl-a), [-'a] (mór'-a), / -a/ : [-á] (ruk-á), [-'a] (svin'-á), [-a] (xát-a), [-'a] (bán'-a).

Prin aceeași succesiune a etapelor de analiză a morfemelor s-a obținut și pentru anumite categorii de d e t e r m i n a n ț i inventarul morfematic. De exemplu, pentru pronumele posesive: / -j / : [-j] (mo-j), / -jó / : [-jó] (mA-jó), / -ja / : [-já] (mA-já). Contextele-diagnostice au pus în evidență, pentru toate zonele paradigmatice, următoarele posibilități de ocurență a morfemelor gramaticale ale pronumelor posesive și substantivelor: / -j / + (a) / -∅ / : [-∅] (moj dom), [-'∅] (moj kon', moj kravát'), (b) / -o / : [-ó] (moj vAknó), [-'ó] (moj ruž'ó), [-a] (moj mýla), (moj mór'a).

Prin urmare, în sistemul dialectal A, folosit de noi în cercetare ca sistem-etalon, categoria gramaticală a genului este un subsistem b i n a r, opunînd două componente constitutive ale lui: *genul masculin* și *genul feminin*, în virtutea faptului că substantivele cu marca gramaticală / -o / (substantive neutre) au abandonat tradiționalul regim sintagmatic, relevant doar la nominativ-acuzativ, și l-au adoptat pe cel specific substantivelor în / -∅ /.

În cadrul sistemului dialectal m a x i m a l (= diasistem dialectal) se desprind, în afara sistemului A, două zone dialectale, exprimînd tot atîtea modele ale opoziției constituenților categoriei gramaticale a genului: zona dialectală din sud-estul țării (ZD_1) și zona dialectală din nord-estul țării (ZD_2).

În graiurile dobrogene (ZD_1), cu excepția graiului de la Carcaliu, substantivele în discuție manifestă o pronunțată aderență la modelul paradigmatic și sintagmatic specific substantivelor feminine. De exemplu: *Ty n'i znájiš*

[7] Un model, incontestabil reușit, de analiză structurală de acest gen, aplicată la aromână, ni-l oferă Matilda Caragiu-Marioțeanu, *op. cit.*

[8] Lexemele sînt redate aici prin notarea lor fonetică simplificată.

BDD-A24087 © 1985 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:50:25 UTC)

γór'u mAjú „Tu nu cunoști necazul meu" (Jurilovca-Unirea), *Ja prišlá s ad'ijály bAl'šăj* „Eu am venit cu o plapumă mare" (Mila 23), *Is stády idut' dva čobána* „Cu turma merg doi ciobani" (Sarichioi, Jurilovca-Unirea, Slava Rusă, Slava Cercheză). După cum se vede, constatarea privește substantivele cu desinența *atonă*, căci cele cu desinența *accentuală* păstrează, în marea majoritate a cazurilor, vechiul model paradigmatic și sintagmatic, creînd chiar incongruențe gramaticale de tipul *Ja p'u krásnyju vinó* „Eu beau vin roșu" (Jurilovca-Unirea), de unde și concluzia asupra rolului factorului suprasegmental în evoluția gramaticală a substantivelor neutre în graiurile ruse de tip divergent.

Mult mai fidele tradiționalei scheme paradigmatico-sintagmatice se dovedesc a fi substantivele „neutre" din graiurile din Moldova. Doar cel de la Brăteşti manifestă tendința de a îngloba aceste substantive în categoria celor masculine.

Așadar, opoziția *ternară* a termenilor categoriei gramaticale a genului, proprie marii majorități a graiurilor velicoruse convergente, în graiurile lipovenești (rusești de tip divergent) (1) fie că a devenit *binară*, (2) fie că este pe cale de a deveni binară, paralel cu (3) păstrarea, în graiurile din nordestul țării, a modelului tradițional.

ГРАММАТИЧЕСКАЯ КАТЕГОРИЯ РОДА В ЛИПОВАНСКИХ ГОВОРАХ

РЕЗЮМЕ

Исходя из диалектного эталона, отражённого в родном говоре автора данной статьи, мы построили максимальную русско-липованскую морфемную систему существительных и их определителей, а затем из неё были выведены и соответствующие частные подсистемы.

Это позволило выявить трёхчленную систему грамматической категории рода, основанную на противопоставлении мужского, среднего и женского родов и характеризующую северовосточную группу липованских говоров. Ср., например, *Поедем у* **той горыд**/*Дай* **толстыя одеяло**/*Он сел у* **большую лодку**, и другую двучленную с противопоставлением мужского рода женскому:

а) *Поедем у* **той горыд**/*Дай* **толстыю одеялу**,/*Он сел у* **большую лодку**, свойственную подавляющему большинству добруджанских говоров.

б) *Поедем у* **той горыд**, *Дай* **толстый одеяло**/*Он сел у* **большую лодку**, характерную лишь говорам села Каркалиу уезда Тулча и села Брэтешти уезда Яссы.

Facultatea de Limbi Străine
București, str. Edgar Quinet, nr. 5—7

BDD-A24087 © 1985 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:50:25 UTC)